

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
XII том

Алматы
«Қазақ университеті»
2017

ӘОЖ 821.512.122.0
КБЖ 83.3(5Қаз)
А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология
және әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№ 2 хаттама 29 желтоқсан 2016 жыл)*
*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдіманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
Б. Жақып, А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов,
Ө. Тарақ, А. Темірболат, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев
(хатшылар тобының жетекшісі)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Б. Жақып**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Баспаға дайындағандар:

Б. Баязитов, Г. Ысқақова

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. XII том. М.О. Өуезов
Абайтану мәселелері. Мақалалар / құраст., түсінік. жазғ.:
Д. Қарағойшиева, Л. Мұсалы; жалпы ред. басқ. Ж. Дәде-
баев. – Алматы: Қазақ университеті. – 2017. – 302 б.
ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)
ISBN 978-601-04-2266-7 (12-том)

«Абайтану. Таңдамалы еңбектер» көп томдық басылымның он екінші томына
М. Өуезовтің Абайдың өмірбаяны туралы еңбегінің екінші, үшінші нұсқалары
және абайтану мәселелері бойынша әр жылдарда жазған мақалалары берілген.
Томға енген еңбектердің ғылыми және танымдық маңызы үлкен.

Еңбек орта және жоғары оқу орындарында білім алушы жастарға, жас
мамандарға, зерттеушілерге және көпшілікке арналған.

Том 3979ГФ4 – Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық
зерттеу бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0
КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)
ISBN 978-601-04-2266-7 (12-том)

© Өуезов М.О., 2017
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2017

АБАЙ (ИБРАҺИМ) ҚҰНАНБАЕВ (1845 – 1904)

Өмірі мен творчествосы

1

Қазақ халқының ұлы ақыны Абай 1845 жылы Семей облысындағы Шыңғыс тауларында, көшпелі Тобықты руында туды.

Абайдың әкесі – өкімі зор, қатал мінезді, ел билеген Құнанбай – Ресей патшалығына жаңада ғана бағынған Тобықты руының аға сұлтаны болған.

Абайдың балалық шағы Құнанбайдың төрт әйел алуына байланысты туған үй ішіндегі қырық ру керістің қиын жағдайларында өтті. Феодалдық семьяның осындай кең өріс алған ауыр жағдайы, оның жиіркенішті салты тек күндес әйелдердің ғана басына, мінез-құлқына, салт-санасына, адамгершілік тағдырына ауыр қасірет болып орнаған жоқ, сонымен қатар оның шарпуы балаларға да тиді; әдетте олар да шешелері сияқты, бір-бірімен бақас болып, өзара жауласып та жүрді. Бірақ Абайдың бағына оның туған шешесі Ұлжан асқан ақылды адам болған. Оның табиғатына біткен адамгершілігі, парасаттылығы, баласына деген шексіз аналық мейірбандығы Абайға мұндай семьяның ортасында өте сирек кездесетін жағдай тудырып, үлкен сүйеніш болды. Ұлжан барлық балаларының ішінде Абайды айрықша жақсы көріп, барлық бала бір төбе, жалғыз Абай бір төбе деп қарады. Ол Абайдың әкесі қойған Ибраһим деген атын өзгертіп, «Абайым» деп еркелетті. Сөйтіп, оның аты бүкіл өмірі бойына Абай атанып кете барды.

Құнанбайдан іргесін бөлек салып, өмірін оңаша жерде үнсіз өткізген Абай мен анасына ұлы шешесі Зере арқа сүйер рухани тірек болды. Өзінің ұзақ өмірінің ішінде басында билігі жоқ әйелдің теңсіздік қасіретінің бәрін өзі де басынан кешірген, көпті көріп көне болған, жұмсақ мінезді, ақыл дариясы қарт ана бұл немересіне айрықша сүйіспеншілікпен қарап, одан зор үміт күтті. Бұл екі ананың Абайға деген қамқорлығы, айтқан ақылдары, оны әлпештеп еркелетуі Абайға рахымсыз әкенің қатал мінездерінен, оның сасық салтынан анағұрлым өзгеше әсер етті де,

жаңа ғана бас жарған жас гүлдің қандайын болса да солдыратын әкенің тұсындағы тіршіліктің қатал жағдайында Абайдың сәби жанына зор демеу болды.

Ауылдағы жалдамалы молдадан оқытып, хат танытқаннан кейін, Құнанбай сегіз жасар Абайды Семей қаласына жіберіп, Ахмет-Риза имамның медресесінен оқытады. Осы медреседе оқыған үш жылдың ішінде өте дарынды, зирек жас бала көп нәрселерді үйренеді. Ол кезде дін мектебінен тәрбие алушы жасы асқан адамдардың да күні мен түні бірдей құранның түсініксіз сөздерін тек босқа жаттаумен, бес уақыт азаптанып намаз оқумен өтетін, ал кейде, нешелер күндер бойына текке өзегін талдырып ораза ұстаумен, миға пайда бермейтін құрғақ шариғат қағидаларын тыңдап, бас ауыртумен өтетін. Араб құдайшылдарының қараңғы халықты дін шырмауында ұстауды көздеген ислам діні турасындағы жалған ғылымсымағының түсініксіз дәріптерін жеңе отырып, Абай өзінің ой саласын кеңейте түседі. Осы уақыттың өзінде-ақ оның барлық ойы поэзияға ауа бастайды. Мұндай ой Абайда бұдан бұрын да туған еді. Ол бұған дейін туған аулында жүргенінде ескі заманның еш уақытта ескірмеген, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен толып жатқан шығармаларын жүрегінде берік сақтаған хикая етіп айтып отыратын әжесі Зереден сан рет естіген болатын; өзінің туған даласының ақындары мен әншілерінің толып жатқан бай шығармаларының бәрін – түрлі хикая-әңгімелерді, ертектерді, батырлар жырларын, тарихи өлеңдерді аулында жүргенінде талай рет зейін сала тыңдап, жаттап алған болатын. Ал медресеге түскеннен кейін, Абай енді араб-иран және түрік ақындарының шығармаларын құмарлана оқи бастайды. Абай өзін қоршаған, құдайды дәріптеуді ғана білетін, соқыр сезімді халфелер мен хазреттердің улы шырмауын жарып шығып, өзіне құлазыған меніреу даланың ортасындағы жан күйінің саяхаты сияқты болып көрінген шығыс елдерінің атақты классиктерінің шығармаларына, халықтық және классикалық әдебиетке бар зейінімен көңіл бөліп, оны үйренуге талаптанады. Шығыс халықтарының тілдерін үйренумен қатар, оның орыс тіліне де, орыс мәдениетіне де көңілі ауады. Медресенің қатал тәртібін көріне бұзып, медреседегі оқуымен қатар ол өз бетімен барып орыс мектебінен де оқиды.

Мектепте болған жылдарының ішінде Абай өзіне түсінікті ақындардың шығармаларын оқып, танысып қана қоймайды, сонымен қатар ол өзі өлең жаза бастайды. Абайдың ертерек кезде жазылып, осы уақытқа дейін сақталып келген өлеңдерінің ішінде Шығыс елдерінің кітап болып басылған классикалық поэзиясының әсерімен жазылған лирикалық өлеңдердің үзінділері, ғашықтық өлеңдер мен арнаулар кездеседі. Осылармен қатар халық поэзиясының стилімен (түрімен), сол замандағы суырып-салма ақындардың творчестволық рухында жазылған, кезі келген жерде жазыла салған қысқа өлеңдер де кездеседі.

Терең ақылды жас бала, зейінді оқушы және жаңа талапты жас ақын Абай өзінің болашағы үшін сол медреседе оқытылатын жартымсыз «ғылым» жағдайының өзінде де өте маңызды және пайдалы көп нәрселердің бетін ашып, зерттеп білген болар еді. Бірақ қатал әке бұған ерік бермей, баласының бұдан кейінгі бағытын мүлде басқа жаққа аударып жіберді.

Ел ішіндегі белді бектердің бір-бірімен үздіксіз күресі, қиян-кескі рулар тартыстары және бұлардың бәріне Құнанбайдың үнемі араласуы онымен баққа таласқан алыс-жақын елдердің ішінде Құнанбайдың қарсы жауын көбейте түсті. Сондықтан да Құнанбай өзінің әрбір баласын әрбір туысқан жақынын осы күреске қатынасуға әзірлеуге тиіс болды. Міне, осыған байланысты, Құнанбай қаладағы Абайды оқуынан айырып, ауылға қайтып алып келеді. Оны ру басының әкімшілік қызметіне әзірлеу мақсатымен, ел арасындағы толып жатқан дау-жанжал істерді қарап шешуге бірте-бірте үйрете бастайды.

Табиғатына біткен зейінді, талапты жас Абай ел ішіндегі бірімен-бірі ұштасып жатқан керіс-тартыстың, шексіз айла-сұмдықтың қалың ортасына кіреді. Айла-сұмдықтың нелер нәзік түрлеріне тәсілденіп алғандардың және ру жігін қоздырып, ру мен ру арасындағы күрес тудырушылардың ортасында жүріп, Абай тапқырлықпен сөз сөйлеудің, сөз салыстырудың нелер әдістерін үйренеді, қызыл тілдің шешені болады. Дау-жанжалдар патша өкіметінің соттарында шешілмей, қазақтың ғасырлар бойы қолданылып келген билік айту жолымен шешілетіндігінен, Абай қазақ халқының өткен дәуірдегі және өз тұсындағы ауыз мәдениетінің өте бай мұраларын пайдалануға мәжбүр болады. Абай жастайынан-ақ сөз тапқыш, өткір сөзді, қызыл тілді ше-

шен деген орынды атаққа ие болды: ол сөз нақышын келістіріп, мақал-тақпақтап сөйлейтін шешендер сөзін жақсы білетін және оны зор бағалайтын болды, ақындық көркем сөздің бүкіл маңызының бәрін жоғары бағалауды үйреніп алды.

Абай әкесін төніректенген адамдардың ғана арасында болмай, сонымен қатар әкесінің наразы болуына қарамастан, көбінесе халық арасынан шыққан талантты адамдарға жанасып, халық өлеңдерін, түрлі хикая-дастандарды, өткен ғасырлардың ауыз жүзінде ұрпақтан ұрпаққа жеткен ерте-жырларының шексіз мол мұраларын жадына тоқып, есінде сақтай берді. Әкесі Құнанбай және оның жақын туыстары тек өздерінің ата-бабаларының – ру басыларының ғана не істегендерін естерінде сақтаған болса, Абай өзінен бұрынғы дәуірде өмір сүрген жазба ақындар мен жай ақындардың, өлең сөзбен жарысып, халық алдында бірін-бірі жеңу үшін айтысқа түскен ақындардың барлығын дерлік жақсы білетін еді.

Шығыс халықтарының (араб, иран, шағатай) кітап жүзінде шыққан поэзияларына ертеден-ақ көңіл бөлгендігінен, Абай алғаш рет соларға еліктеп өлең жазуға кіріскен еді. Ал енді қазақтың халық поэзиясының дәстүрлерін қолдануы, оның жаңа өлеңдеріне өте жақсы түр беріп, өзіне дербес орын ала бастады. Бұл өлеңдерде сол күндердің өзінде-ақ ақындық өнерінің тамыры халыққа барып тірелетін болашақ ақынның тұрақты тұлғасы көріне бастады.

Абаймен замандас көп адамдардың Абай өте ерте, жиырма жасынан бастап өлең жазуға кірісті, ол өлеңдері айтыс, сәлем жолдау түрлерінде жазылған еді деп ыспаттаса да, оның сол кездегі өлеңдері біздің заманымызға толығынан келіп жеткен жоқ. Біз Абайдың жас шағында жазған азғана өлеңдерімен қатар оның ұмытылған, жоғалған кейбір жеке шығармалары бар дегенді ғана білеміз. Мәселен, Абайдың ғашық болған қызы Тоғжанға арнаған өлеңдерінің бастапқы жолдары ғана бізге мәлім. Ал жас Абайдың Қуандық дейтін ақын қызбен айтысы ауыздан-ауызға тарағанның арқасында ғана сақталып қалды. Қазақстанда сол кезде жазба әдебиетінің нашар өркендеуі Абайдың жас кезінде шығарған өлеңдерін сақтап қаларлық және оның өмірбаянын айқын сипаттап берерлік Абай тұсындағы адамдардың хаттары, мемуарлары (көзі көрген, естіген жағдайларды жинақтап жазу),

жазу дәптерлері, тағы сондайлардың сақталып қалмауына себепші болды. Бұлай болуына сонымен қатар сол замандағы бектер-байлар арасында орын алған ақынға деген көзқарастың да әсері тимей қалған жоқ. Сол кездегі халық бұқарасы ақындық шығармаларды шексіз құрметтеп, ақынның есімін жоғары бағалаған болса, күшті рулы байлар өзін-өзі мақтап: «Құдайға шүкір, біздің тұқымнан бақсы да, ақын да шыққан жоқ», – деп балаларды кекетіп, масаттанатын. Тіпті Абайдың туған аулында оның ертерек кездегі ақындық қызметі жөніндегі әңгімелердің де не қағазда, не ауыз жүзінде сақталып қалмауына бекзадалардың ақын жұмысына осындай жексұрын көзқарастары айқын дәлелдейді. Абайдың өзі де, ақынға осындай көзқарастың салдарынан, сол кездегі өлеңдеріне өз атын қоймай, өзімен тұстас құрбыларының атынан шығарып жүрген.

Ру арасындағы қырқыс-жанжал істерге әкесінің әмірі бойынша зорлықпен қатыстырылған Абай ұзақ уақытқа дейін әкесіне іштен тынып қарсы болып жүрді. Ол әкесінің әділетсіздік істеріне, қаталдығына наразы болды, көп жағдайларда Құнанбайдың мүддесі мен мақсатына қайшы келіп, көптеген істерді әділдікпен, ешкімнің бет-ажарына қарамай, тура шешіп жүрді. Баласының жаңа бет алысы – оның өзіне дос, ақылшы адамдарды халық арасындағы данышпан және адал адамдардан іздегені де, оның көп жылдардан бері орыс мәдениетіне көбірек көңіл бөле бастағаны – осының бәрі Құнанбайға ұнамады, ол мұны жек көрді. Өкімі күшті әке мен жамандыққа бас имейтін, адамдықты жақтайтын шыншыл баланың екі арасында кейде бірінен-бірі мүлдем айрылысып кетерліктей елеулі керіс-тартыстар, бір-бірімен кіркілжісу барған сайын үдей түсті.

Ақырында Абай жиырма сегіз жасқа толғанда әке мен бала бір-бірінен айрылысып кетті.

Абай енді алдағы өмірін өз ақылымен, өз дегені бойынша бір нысанаға тірей алатын болды.

Ол, ең алдымен, жас кезінде амалсыздан тастап кеткен орыс тілін қайтадан оқуға кірісті. Оның жаңа достары – ақындар, суырып-салма ақын-әншілер, талантты қазақ жастары, олардың көбінесе ұсақ тұқымнан шыққандары, сол кездердегі орыс интеллигенциясының Семейде кездестірген алдыңғы қатарлы өкілдері болды. Сөйтіп, өмірінің 35 жасында Абай қайтадан өлең жазуға

кіріседі. Бірақ бұл кездегі өлеңдерін де ол әлі де болса өзінің жақын жас досы Көкпай Жанатаевтың атынан шығарады. Он-жиырма жылдың ішінде ой-өрісі кеңіп, мәдениеті өсе бастаған Абай халық әдебиетінің, шығыс ақындарының ең жақсы мұраларын, әсіресе орыстың классикалық әдебиетін оқып үйренеді. Сөйтіп, тек 1886 жылы, жасы қырыққа жеткенде ғана, ол «Жаз» деген өте көркем өлеңін жазып, осыдан кейін тұңғыш рет өзінің шығармаларына өз атын ашық қоя бастады.

Міне, осы уақыттан бастап, оның қалған өмірінің жиырма жылы терең мағыналы, ұшқыр, қиялды ақындық творчествосының қанатты кең жайып, еркін гүлдене бастаған кезеңіне айналды.

Міне, осы кезден бастап, ру-бектік ортаның іріп-шіріген жиіркенішті кейпінің, салт-санасының бәрінен түңілген Абай өзінің барлық пәрменімен осындай ортадан іргесін аулақ салуға тырысады. Жас кезінде ру басылары қоздырған ру жіктерінің керіс-тартыстарына, дау-жанжалдарына амалсыздан араласқан Абай енді мұндай ру жіктері күрестерінің халыққа өте зиянды екенін, оның маскара ауыртпалықтарын айқын көреді, «таласып-бөлісіп ал да, әкімдік ет» деген саясатты қолданған патша үкіметінің мұндай ру жіктерін жорта қоздырып, халықты бір-бірімен арандатып отырған шын мәнін түсіне бастайды. Би-болыстар, ақсақалдар оның көз алдында патша үкіметінің отаршылдық саясатының қолшоқпарына айналады. Абай өз халқының осындай халге түскеніне іштен налып, басында еркі жоқ, қараңғы, езілген халық бұқарасының тағдырына қатты күйінеді. Сондықтан да ақынның ер жетіп есейген кезіндегі өлеңдерінде артта қалған халықтың осындай халге ұшырағанын жырлаған терең қайғының үні естіледі.

Ақиқатты жырлаған ақын және өз халқының адал ұлы Абай халықтың басына түскен бұғаудан қалай құтылатын жолын іздейді. Абай өзінің есейген шағында жазған ақындық шығармаларында халықтың сана-сезімін оятуға тырысады, өзінің турашыл, мысқылшыл өткір тілді өлеңдерінде ру-бектік, ақсақалдық ғұрыптың әділетсіздіктерін, ел ішіндегі патша өкіметі әкімдерінің қылықтарын жұртшылық алдында ашықтан-ашық сөгіп, аяусыз масқаралайды, бұқара халықты өнер-білімге шақырады, тек өнер-білім, ағарту ісі арқылы ғана мына ауыр азаптан, әділетсіз тұрмыстан құтылуға болады деп көрсетеді.

Абай сонымен қатар өздігінен оқып, білімін толықтыру ісімен де терең шұғылданады, орыс классиктерінің шығармалары оның ең жақын серігіне айналып, қолынан түспейтін болады.

Абай жетпісінші, сексенінші жылдарда Ресейден жер ауып келген орыс революционерлерімен ойда жоқ жерде кездесіп, солармен танысады. Бұл адамдар Чернышевскийдің, Добролюбовтың шығармаларын оқып, солардан тәрбие алған орыстың революцияшыл интеллигенциясының таңдаулы өкілдері болатын. Олардың ішінде Е.П. Михаэлис дейтін адам орыстың белгілі революционер публицисі Шелгуновтың ең жақын серігі, белсенді қызметкері болған, оның үстіне Шелгуновтың әйелі оның апасы болғандықтан, ол Шелгуновтың жақын туысқаны да еді. Михаэлис сияқты, одан кейінірек Семейге жер ауып келген Нифонт Долгополов пен Гросс Северин де Сібірге өте жас кездерінде келді, өйткені олар Петербург пен Харьков университеттерінде оқып жүрген студент кездерінде тұтқынға алынып, жер аударылған. Міне, осы адамдармен Абайдың байланысы күшейіп, ол байланысы үлкен достыққа айналады. Олар жаз уақытында Абай аулына келіп, қонақта болады, қыс кезінде онымен үнемі хат жазысып, байланыс жасап тұрады. Абайдың орыс достары оның өздігінен оқуына шын көңілдерінен сүйсініп жәрдемдеседі, оған керекті кітаптарды іріктеп алып, сұраған мәселелеріне жауап беріп тұрады.

Айта кету керек, Абайдың бұл достарының әрқайсысы Ресейде сол кезде орын алған түрлі бағыттағы қоғамдық-революциялық ағымдарда жүрген адамдар бола тұрса да, олар өздерінің қоғамдық-ағарту қызметтерінде бір жолда, бірыңғай тілекте болды. Патша үкіметінің жер аудару саясатының ауыр жағдайына душар болып, әрқайсысы әр қыспақта жүрген, өмірінің көп жылдарын Ресейдің артта қалған аймақтары Сібір мен Қазақстанда өткізген бұл адамдар өздері жүрген жерлерінде халық бұқарасын айуандықпен қанаушылықты көріп, патша үкіметінің әкімдері мен жергілікті бек-билердің рахымсыз озбырлықтарын көріп, кейде өздерінің ішкі саясат жөніндегі бір-бірімен алауыздығын ұмытып та жүрді.

Дәл осы кезде Шелгуновтың жолын қуған шәкірті Михаэлистің де, халықшыл революционер Нифонт Долгополов пен

поляк революционері Гросс Севериннің де көздеген мақсаты мен міндеті бір жерге келіп түйісті.

Бұлар Сібірде жер ауып жүрген кездерінде жеке бастарының білімін толықтырып, ой-өрістерін кеңейтумен қатар, өздері тұрған өлкенің тарихын, әдет-ғұрпын, тұрмысын, географиялық жаратылыс жағдайларын зерттей отырып, қоғамдық-публицистика, ғылыми-зерттеу қызметтерінде өздері де үздіксіз өсіп, алға баса берді. Олар артта қалған аймаққа бірте-бірте білімнің, мәдениеттің дәнін сеуіп, Сібір халықтарын оқыту-ағарту, олардың тұрмысын, салт-санасын, тарихын қайта құру мақсатын бар жігерімен жақтайтын адамдар бола бастады. Қазіргі уақытта біздің қолымызда білімнің түрлі тарауларын қамтып жазған Михаэлистің көптеген еңбектері бар. Біздің қолымызда Гросс Севериннің «Қырғыздардың* әдеттегі правосы» деген зор көлемді зерттеу еңбегі де бар. Ал украин халқынан шыққан, тарих зерттеуші дәрігер Нифонт Долгополов қазақтың қайдан шыққанын анықтау мәселелерімен шұғылданған.

Абайдың өздігінен білім алуға ұмтылған талабына көп жәрдем көрсете отырып, бұл адамдар өздерінің тікелей зерттеген тараулары жөнінде қазақ халқына жақын көптеген халықтардың тарихын, әдеттегі правосын, поэзиясы мен көркем өнерін, экономикасы мен әлеуметтік тұрмыс салтын өте көп және терең білетін Абайдан да өздеріне көп мәліметтер алып отырды.

Міне, сондықтан да жоғарыда айтылған Абай достарының бәрі де орыс халқы туралы шындықты, сол кездегі Ресейдің ұлы орыс классиктері мен өте көрнекті саяси-қоғамдық қайраткерлерінің шығармаларында айқын сипатталған өмір шындығын патша үкіметінің кертартпа чиновниктерінің-отаршыларының қудалауынан аман алып өтіп, Сібір мен қазақ даласындағы халықтардың қалың бұқарасына жеткізуге тырысқаны өзінен-өзі түсінікті, табиғи іс. Орыстың XIX ғасырдағы классикалық әдебиетінің әділеттікті жақтаған, патша үкіметінің сасық саясатын әшкерелеп, оған қарсы шыққан терең мағыналы идеялары, деревняның езілген еңбекші бұқарасына ара түсіп, наразылық білдірген орыс халқының азаттықты көксеген талабы – осының бәрі тұтасынан алғанда, Сібір мен Қазақ өлкесінде жаңада ғана

*Қазақтардың дегені

ояна бастаған қоғамдық сезімнің өрістеуіне үлкен дем беріп, қуат болды. Абай достары сол кезде бүкіл Ресей көлеміндегі революцияшыл демократтық қозғалыстың көрнекті және шешуші қайраткері ретінде әлі де атағы шықпаған адамдар болғанымен, орыстың алдыңғы қатарлы мәдениетінің асыл мұраларын мәдениеттен мешеу қалған шет аймаққа жеткізуде зор тарихи міндет атқарды. Олардың артта қалған елдерге осындай шындықты жеткізіп, халықтың сана-сезімін оятуда көздеген қызметтерінде Пушкиннің, Лермонтовтың, Салтыков-Щедриннің, Лев Толстойдың, Чернышевскийдің, Добролюбовтың, тағы басқаларының есімдері мен шығармалары өте зор қоғамдық-саяси рөл атқарды. Қазақ халқының Абай сияқты ақынын бұл айтылған адамдармен және олардың шығармаларымен таныстыру, Абайға және Сібір халықтарының арасынан шыққан Абай сияқты қайраткерлерге орыс мәдениетінің ұлы асыл мұраларын қадірлеп, олардан үлгі алуды үйрету, орыс классиктерінің халықтары ғасырлар бойғы құлдық пен соқыр-надандықтан азат студі көксеген жалпы қоғамдық идеялары бұлардың да көздеген мақсаттарына өте жақын екенін аңғартып, айқын көрсету – Абайдың жер ауып келген достарының тіпті революцияшыл белсенді, батыл программасында жүзеге асырған шын мәнісінде ұлы, игілікті іс еді. Олар Абайдың орыс халқы мәдениетінің тарихында болған нелер асулармен танысуына жәрдемдеседі, барлық ынта-жігерлерін салып көмектеседі.

Осының арқасында Абайдың дүние тануы, ой-өрісін бұрынғыдан да кеңейтіп, ол көп мәселелерді іздене бастайды. Әсіресе орыс халқының рухани мәдениетінің бай қазынасымен жете танысқан кезде Абайдың дүниеге көзқарасы әлдеқайда өрістей түседі. Абай Пушкиннің, Лермонтовтың, Крыловтың, Салтыков-Щедриннің, Лев Толстойдың шығармаларын қадірлеп, сүйсініп оқитын болады. Міне, нақ осы кезден – өмірінде ұмытылмайтын 1886 жылдың жазынан бастап, яғни Абай өзінің ақындық қабілетін толық түсініп жеткеннен кейін, ол Крыловтың, Пушкиннің, Лермонтовтың шығармаларын аударуға кіріседі, олардың шығармаларын тұңғыш рет өз халқына өте түсінікті, ұғымды етіп аударады.

Абай тек ақын ғана емес, сонымен қатар композитор да болды. Қазақтың халық әндері мен күйлерін жақсы біліп, аса жоғары

бағалаған Абай өз жанынан да бір талай әндер шығарады, әсіресе қазақ поэзиясына бұрын болмаған жаңа түрлерін енгізген (сегіз жолды, алты жолды және басқалары) өлеңдеріне арнап жаңа әндер шығарды. Абай «Евгений Онегин» поэмасынан аударған үзінді өлеңдерге де жаңа әндер шығарып берді. Сөйтіп, 1887 жылдың өзінде-ақ Пушкиннің өз есімі де, оның кейіпкерлері Онегин мен Татьянаның есімдері де Абай аударған осы өлең, Абай жазған осы ән арқылы бүкіл қазақ даласына жайылып, қазақтың ертекежырларындағы ақындары мен батырларының есімдерімен бірдей қазақ халқына өте жақын, туысқан адамдарының есіміндей болып кетті.

Дәл осы жылдардың ішінде әрі ақын, әрі кемеңгер ақыл иесі, әрі композитор Абайдың есімі де халық арасына кең жайылған, халық шексіз сүйіп қадірлейтін есімдердің бірі бола бастайды. Оған туған елінің әр түкпірінен ақындар, әнші-күйшілер келеді. Атақты Біржан сал, Әсет ақын, соқыр әйел Ажар ақын, Шортанбай, Кемпірбай сияқты есейген ақындар Абайдың өлеңдері мен әндерін жаттап алып, ел арасында үнемі айтып жүреді. Абайдың өзі тұстас замандастары Жүсіпбек-Шайқы-Исләм, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Нармамбет ақындар, әйелдерден шыққан Қуандық пен Сара ақын және басқалары Абай өлеңдерін шарықтатып, бүкіл ұлан-байтақ елге жаяды.

Абайдың төңірегіне оның хат танитын, білімді шәкірттері Көкпай, Мұқа, Ақылбай, Кәкітай, өзінің кіші ұлы Мағауия сияқты жас ақындар топталады. Бұлардың бәрі де, Абайдан үлгі алып, өздігінен оқып, білімдерін толықтырады, орыс әдебиетін оқиды, өздерінің ақын ұстазы айтып берген тақырыптарда – тарихи, романтикалық, салт-сана, тұрмыс мәселелеріне арнап өлеңдер жазады.

Абай атағы барлық жерде де әйгілі бола бастайды. Сондықтан оған тек қазақтар ғана емес, Шығыстың басқа да көптеген либералды адамдары, көбінесе татар жастары әдейі іздеп келеді. Мұнда әсіресе өкімет орындарының қуғын көрсетуі себепті туған қалаларын амалсыздан тастап кеткен адамдар немесе патша үкіметі жазалап қаңғыртып жіберген Кавказ бен Қырымның адамдары көбірек келеді. Мәселен, Сібірге жер аударылған

жерінен қашып шығып, қазақ даласы арқылы туған еліне бара жатқан кавказдықтар Абайдың аулында айлап жатқан кездері болды. Сөйтіп, Абай ауылы сол кездегі прогресшіл тілекті, либералды бағыттағы, алдыңғы қатарлы адамдардың орталығына айнала бастады.

Міне, осының бәрі, сонымен қатар Абайдың жер ауып келген революционерлермен ұзақ уақытқа созылған мызғымас берік достығы және олардың Абайға жиі-жиі келіп тұруы өлкелік өкімет орындарын қобалжытып, тым қауіптендіре бастайды. Абай патша үкіметі үшін өте қауіпті адам деген астыртын хабарлар Семейдегі соғыс губернаторының, тіпті бүкіл Дала уәлаятының^{**} генерал-губернаторының да құлағына жетіп жатады. Осыдан бастап Абайдың ауылын, онда не болып жатқанын бақылап тұру үшін астыртын тыңшы қойылады. Абай қазақ даласында асқан беделді адам, сонымен қатар шындықты батыл жақтаушы, ел басқару ісіндегі озбыр қылықтарды тайынбай әшкере-леуші қауіпті адам болғандықтан, патша үкіметінің ел ішіне қойған приставтары, әскер басылары, би-болыстар Абайға сезіктене қарап, оның әрбір басқан ізін үнемі аңдып, бақылап отырады.

Ал мәдениетке ұмтылған Абай шәкірттерінің, Абайдың жолын қуып, ақынның талантын қадірлейтіндердің қатары жылдан-жылға көбейе түседі. Ақынның ықпалы қала ішіне де кеңінен тарайды. Абайдың өзі шығарған өлеңдерін ғана емес, оның шәкірттері шығарған өлеңдерді бүкіл жұртшылық аузынан тастамай айтып, бірінен бірі көшіріп жазып алады, жаттап алып, әнге салады. Абай, ең алдымен, өзі оқып, жаттап, кейін өзінің тыңдаушыларына айтып берген батыс пен орыс жазушыларының романдары ауызша хикая ретінде қазақ даласына жайылады. Атақты француз жазушысы Дюманың «Үш мүшкетер», «Генрих Наварский» деген шығармалары, орыс халқының Ұлы Петр туралы ертек-жыры, арғы замандағы жойқын қырғынды, талап-тонауды суреттеген романдар қазақ даласына осындай жолмен тараған. Жазушы Лесаждың «Ақсақ француз» деген әңгімесі «Ақсақ шайтан» болып ауызша жатқа айтылып жүрді.

^{**} Бұрынғы кезде Қазақстан жерін «Степной край» – «Дала өлкесі» деп атаған.

Абайдың ауызша айтып бергені бойынша, Американың кең байтақ жазық даласына тұңғыш барып қоныс салған адамдар туралы ұзақ әңгімелер, сол сияқты Лермонтов поэмаларының сюжеттері, «Шаһнама», «Ләйлі-Мәжнүн», «Көроғлы» және сондай шығыс халықтарының көптеген поэмалары да ауызша айтылып, халық арасына кең тарады. Еуропа мәдениетін үйренген, білімі бар, Абай жағында жүрген бірқатар адамдар да Абайдан үлгі алып, осындай шығармалардың таралуына зор сепкер болды.

Ақын өз балаларын орыс мектептерінде оқытты. Қызы Күлбәданды, ұлдары Әбдірахман мен Мағауияны жастайынан қалаға алып барып, орыс мектептеріне орналастырды. Кейіннен Әбдірахман өте жақсы оқып, мол білім алып, Петербургтегі Михайловск -Артиллерия мектебін бітіріп шықты, ал қызы мен Мағауия тек денсаулықтарының нашарлығынан ғана оқи алмай, ауылға қай-тып келді. Бірақ Мағауия үйіне қайтып келгеннен кейінгі жерде әкесінің жолын қууға еркін берілген өте тыңғылықты, пысық шәкірттерінің бірі болады.

Мағауия мен Абайдың ең үлкен баласы Ақылбай Абай жолын қуғандардың ішіндегі нағыз талантты жас ақындар болды. Мағауия бірнеше поэма жазды. Солардың ішінде Абайдың ақылы бойынша жазған Ніл дариясы жағалауындағы плантацияда жұмыс істейтін құлдың плантация иесіне қарсы күресі туралы «Медғат-Қасым» деген поэмасы мен Кавказ халқының көтерілісіне басшылық еткен атақты халық көсемінің патша үкіметіне қарсы күресін көрсететін «Шамиль» поэмасы өте жақсы поэмалар деп есептеледі. Ақылбай «Дағыстан», «Зұлыс» деген романтикалық поэмалар қалдырып кетті. Бұлардың да тақырыбы мен идеясын Абай айтып берген болатын.

Абай мектебінен шыққан Көкпай, Бейсембай сияқты ақындар да қазақтың өткен дәуірдегі тұрмысынан алып, – «Абылай», «Қозы Көрпеш» сияқты тарихи поэмалар жазды.

Осы шығармалардың бәрі халық арасына қолжазба күйінде, ал көбінесе халық ақындары арқылы тарады, олар бұл шығармаларды түгелінен жаттап алып, ауылдан ауылға, елден елге таратты. Орыстың атақты ақындары Пушкиннің, Лермонтовтың

шығармалары да, сол сияқты жер жүзілік поэзияның бай қазынасына асыл мұра болып қосылған Байронның, Гетенің және басқаларының қазақ тіліне аударылған жеке өлеңдері де қазақ даласына осылай таралып, қазақ халқының тума өлеңдеріндей болып кетіпті.

Абай және оның шәкірттері өз шығармаларында өмірдің барлық саласын қамтыды. Көркемөнер, халық ағарту, тәлім-тәрбие, қоғам құрылысы, тағы басқа салаларды түгел қамтыған шығармаларының бәрін Абай да, оның баулып өсірген шәкірттері де сол кездегі қазақ аулының артта қалған феодалдық-ақсақалдық ескі сасық салтына қарсы жұмсады; осы ескі шіріген салтты беттеріне ұстап, ел арасында ру жігін қоздырған ру басыларды, болыс-билерді, атқамінер қуларды, еңбекші халықты жегідей жеп, сүліктей сорып қанаған бай-манаптарды, ал осылар арқылы патша үкіметінің бүкіл әкімшілік тәртібін батыл мінеп, өткір сөзімен, ащы тілімен аяусыз қатты түйреді.

Алдыңғы қатарлы орыс мәдениетіне арқа сүйей отырып, Абай өзінің бүкіл творчестволық еңбегінде елді зілдей басқан ескі салт-санаға, озбырлық, айла-сұмдық әрекеттердің бәріне қарсы шықты, өктем күшті, әділетсіздікті тітіркенсе жек көрді, шындықты, әділеттілікті жақтады. Сондықтан да патша үкіметінің жалдамалы төбеттері – би-болыс, ақсақал-старшын, атқамінер қулар да Абайдан аза бойлары тік тұрып, оны мейлінше жек көрді. Олар ескілікке бойұсынбаған ақыл-ойдың кемеңгері, жарқын дүние, сәулетті өмірдің жаршысы болған ақынды үнемі қудалап, нелер пәле-жаланың бәрін соның үстіне үйді. Абайдың бұл жаулары патша үкіметінің чиновник-әкімдерімен, толып жатқан тілмаштарымен, сол кездегі қаланың сатылғыш ұсақ интеллигенцияның өкілдерімен ауыз жаласып, тығыз байланыста болатын.

Бірақ бұқара халықтың мұнын жырлаған Абайды бүкіл халық жақтайтынын білетін қара ниетті зұлымдар Абайға ашықтан-ашық қарсы шығудан тайынатын. Сондықтан да олар Абайға қарсы астыртын күреседі. Абайдың ежелгі қас жауларының бірі – ел билеген Оразбай ой мен қырдағы, қала мен даладағы Абайға өш адамдардың бәрін жинап алып, өзінің төңірегіне топтайды. Олар Абайдың шәкірттерін, Абайдың көзқарасын жақтаушыларды қудалай бастайды, Абайдың өзіне не-

лер өсек-жаланы жауып, оны ел алдында масқаралауға тырысады. Ең ақырында, 1897 жылы опасыз сұмдар Абайдың тура өміріне қастық жасайды. Бұл жауыздар болыс-билердің, ру басы старшындардың атынан Абайды жамандап, қаладағы губернаторға, уйез бастықтарына, патша үкіметінің соттарына толып жатқан арыздар жаудырады, Абайды «ақ патшаға қарсы адам», «ел ішіне іріткі салушы», «ата-бабамыздан бері қарай келе жатқан әдет-ғұрпымызды, салт-санамызды бұзушы» адам деп көрсетеді. Абай үкіметке қауіпті адам деген осындай астыртын хабарлар бойынша Абайдың аулына бір күн күтпеген жерден Семей полициясының адамдары сау ете түседі, тінту жүргізеді. Екінші бір ретте Семей қаласының полиция бастығының өзі де қасына бір топ жандарм отрядын ертіп, Абайдың аулына келеді, ол Абайдың өз үйімен ғана тынбай, бүкіл ауылды тінтіп, астаң-кестенің шығарады.

Семей губернаторының өзі талай рет Абайды басқа жаққа жер аудармақ болды. Бірақ атағы бүкіл елге жайылған, ел алдында қадірі артқан Абайды басқа жаққа жіберуге оның батылы бармайды, Абай кетсе, бүкіл ел наразы болатынынан сескенеді. Сондықтан ол Абайға тимей, оның қаладағы достары Долгополов пен Михаэлисті Семейден басқа алыс жаққа айдап жібереді. Осыдан кейін Абайдың бұлармен тығыз байланысы үзіледі. Абайдың достары мен Абай шығармаларын оқыған алыстағы елдердің адамдары жазған хаттардың қандайын болса да, өкімет орындары үнемі бақылап, кейде Абайға жібермей де қоятын болды.

Алайда патша өкіметінің жергілікті әкімдері Абайға қарсы қандай шаралар қолданса да, Абай аты бұрынғысынша шарықтап, ел аузында аңыз болды, оның асыл шығармалары халықтың сүйіп оқитын рухани жан азығы болды, Абайдың еңбектерін қалың ел зор мәртебе тұтып, жоғары бағалады.

Ел басқарған болыс-билердің, ру басы ақсақал-старшындардың, патша әкімдерінің, тағы сондай толып жатқан арамзалардың барлық айла-сұмдықтарын батыл әшкерелеп, оларға ашықтан-ашық қарсы шыққан Абай әділдік-теңдікті көксеген бұқара халықтың ең жақын ақылгөйі, қамқоршысы болды. Сондықтан да қалтарыссыз сөз сөйлеп, әділдікпен іс шешкен данышпан Абайдан ақыл сұрау үшін, даулы ісіне әділ билік алу үшін оған өз аулының, өз руының адамдары ғана келмейтін, тіп-

ті ат арытып алыс жерден – Қарқаралы мен Керекуден, Өскемен мен Зайсаннан да әдейі іздеп келетін.

Бір ел, бір болыстың ішінде ғана емес, облыс пен облыс арасында болған өте ірі дау-жанжал, тіпті өкімет орындарының әкімдері де шеше алмай аяқсыз қалдырған барымта, жер дауы, кісі өлімі, құн төлету сияқты үлкен істері де талай рет Абайдың алдына келіп, әділ шешіліп қайтатын.

Абай заманында төтенше съезд дейтін болған. Оған бүкіл ел жиналып, көп адам қатынасатын. Ондай съездерде екі үйез елдің арасындағы даулы істер қаралатын. Мұндай істерде халық бұқарасын күйзеліске ұшыратқан бай-манаптар, алаяқ-қулар да айыпталып, жауапқа тартылатын. Осындай дау-жанжалдан шешуге арнап сайланған адам болмаса да, Абайдың кейде мұндай даулы істерді шешуіне тура келіп жүрді. Абай мәселені шешкенше ел арасын ажыратпай, ел бірлігін сақтауға тырысатын, әлділерден әлсіздерге теңдік әперетін, халыққа қиянат етушілерді енді қайтып басын көтермейтіндей ететін. Абай тұсында болған адамдардың айтуынша, Абайдан қандай ғана даулы істі тура, әділ шешетіндігі сондай тіпті онымен жауласып, араздасып жүрген ру басылары да даулы істерімен Абайдың алдына билікке келетін болған. Шынында мұндай адамдардың ішінде бір кезде Абайды жамандап, патша әкімдеріне астыртын арыз бергендер де болған, бірақ олар өз бастарына түскен даулы істерді Абайдай әділ шешетін адам таппай, Абайдың алдына келуге, оның ұлылығына, даналығына, әділеттігіне басын иіп, мойынұсынған.

Абайдың дана шығармаларымен қатар, оның жұртшылық-қоғам тұрмысындағы әділдік істері, терең ақыл, өнегелі өсиеті ақынның беделін, даңқын бұрынғыдан да арттыра түседі. Абайдың ісін де, шығармасын да, әсіресе ел жастары қатты құрметтейді. Түрлі жиын-тойларда, ораза-айттарда, ас беріс ұлы думандарда нелер ақын-әншілер Абайдың өлеңдерін айтып, Абайдың әндерін шырқайды. Жас жігіттер ғашық болған қыздарына Абай өлеңдерімен хат жазады. Абайға жақын ауылдардың ұзатылған қыздары Абай өлеңдерін, қиссаларын, өсиет сөздерін, жинақтап жазған қолжазбаларын жасауына қосып ала кетеді. Мәселен, Әсия, Уәсила, Рахила және басқа қыздардың сол кездегі жинақтары осы уақытқа дейін сақталып келеді.

Бірақ жақсылықты ұнатпайтын, ескішіл, күншіл алаяқ, жауыз сұмдар ел көзінде күн сайын қадірі, атағы артқан Абайды күндеп, оған қарсы күресін тоқтатпайды. Абайға түрлі өсек тағып, қаралап, оның қайнаған жігерін құм қылады, еркін еңбек еткізбейді.

Бұл сұмдар Абайдың дәл жүрегіне пышақ салмағанымен, оның асыл жанын улатарлық, зұлымдық қиянаттар істейді. Абайдың жақын туыстарын бездіріп, оның немерелерін, тіпті Абайдың бір туысқан ағасы қаныпезер Тәкежанды да Абаймен араздастырып, қарсы қояды. Абайдың шәкірттерін қорқытып, жала жауып Абайдан бөліп әкетеді, Абайдың достарын бірін-біріне ашықтан-ашық айдап салып, қуғынға ұшыратады.

Осындай жан-жағын қара ниет қастық, қара түнек зұлымдық тұманы басқан қиын жағдайға душар болып, дүние пәленің бәріне қарсы жалғыз күресуге шама жетпей, дағдарып, дертке толған жүрегі қамыға бастаған Абайға еш уақытта орны толмас ауыр қазалар тап болып, жаралы жанын онан да бетер улата түседі. Әсіресе жоғары білімді, аса талапты ұлы, орнымды басады деп зор үміт күткен баласы Әбдірахман қайтыс болып, Абайдың басына түскен қайғыны үдете түседі. Әділеттік үшін, шындық үшін, өз халқының бақытты өмірі үшін жан-жағын қоршаған жауыздықпен, қаскүнем-бақастықпен жалғыз арпалысып, жалғыз күрескен Абайға сұм дүниенің соңғы соққысы тиеді: ең сүйікті ұлы, талантты шәкірті, ақын баласы Мағауия көкірек ауруынан қайтыс болады...

Бұл өлім Абайдың қарт қиялын мүлдем күйретеді. Мағауия өлгеннен кейін еш пендемен тілдеспей, өз ойымен өзі болып, барлық қайғысын ішке жинайды. Арада қырық-ақ күн өткеннен кейін улы ой, ащы қасірет бойын жеңген ұлы ақын, алпыс жасында, өзінің туып-өскен жерінде бұл дүниеден мәңгілікке сапар шегеді.

Абайдың сүйегі Шыңғыс тауының Жидебай алқабындағы ақынның өз қыстауының жанына қойылған.

Абайдың шығармалары, оның өлеңдері, поэмалары, аудармалары, ғақлия (нақыл) сөздері соңғы жылдарда басылған

жинақтарында үлкен екі кітап болып шықты. Абайдың көп жылдар бойына дамылсыз еңбек етіп, алдағы күнге сәулелі үмітпен қарап жазған кең өрісті, терең мағыналы, алуан салалы, баға жетпес асыл шығармалары қазақ әдебиетінің бүкіл тарихында теңдесі жоқ алтын мұра болып табылады. Абай өзіне дейінгі ауыз әдебиеттің асыл шұрайларын жасаған халық ақындарының шығармаларын ақындық мәдениетінің жоғарғы сатысына көтерді, оны дүниежүзілік классиктердің шығармаларымен тығыз ұштастыра отырып, қазақ халқының рухани мәдениетінің биік шыңына айналдырды.

Ұлттық және бүкіл адамзаттық мәдениеттің үш түрлі мол арна данышпан ақынның творчестволық ісіне рухани азық болды.

Абайдың бүкіл ой-қиялына, әлеуметтік, ақындық ісіне дем беріп, шапағатты нәр алған арнаның бірі – халықтың өзі жасаған, ауыздан-ауызға тараған, баспа жүзінде сақталып келген қазақтың бағы замандағы халық мәдениетінің бай мұрасы. Абай өзінің ақындық творчествосында өз халқының осындай асыл қазынасын толық пайдаланды, оған жаңа түр енгізіп, жаңа бағыт беріп, осының арқасында өз поэзиясын байытып, дамыта түсті.

Абайдың ақындығына рухани дем беріп, азық болған екінші арна – шығыс мәдениетінің тамаша мұрасы, араб-иран және түрік халықтарының классикалық поэзиясы. Абай заманындағы қазақ әдебиетінің даму дәрежесі тұрғысынан қарағанда, шығыс әдебиетінің асыл мұраларын пайдалану зор жаңалық болды, өйткені шығыс әдебиеті мен қазақ әдебиеті тек XIX ғасырда ғана бір-бірімен тығыз ұштаса бастаған болатын. Сондықтан да қазақ халқына онша таныс болмай келген шығыс әдебиетін кеңінен пайдалана отырып, оны мен өзінің ақындық шығармаларын байыту Абай үшін зор жаңалық, прогресшіл іс болды.

Үшінші арна – орыс мәдениеті, Еуропа мәдениеті. Қазақ халқы бұл мәдениетті Абайға дейін мүлде білмейтін. Сондықтан да данышпан Абайдың орыс халқының асқан гуманист классиктерінің, ал олар арқылы Еуропа классиктерінің шексіз бай асыл мұраларын кеңінен пайдалануы және өз халқын бұл мәдениетпен ана тілінде таныстыруы аса зор маңызды жаңалық болды. Осының арқасында Абай өз халқының ұлт мәдениетінің алдағы

уақытта еркін гүлденіп, дами беруіне берік негіз қалады, оның болашағына тура жол салып берді.

Мәдениеттің бұл айтылған үш саласын өзінің творчестволық ісіне пайдаланғанда, Абай оларға тек еліктеп қана қойған жоқ немесе кесек шығарманы ұсақтап, көшіріп алған жоқ. Ол өзінің сүйегіне біткен қасиеті, дарындылығы, даналығы, тілге бай, көркем сөзге шеберлігі арқасында өткен дәуірдің әрбір шығармасына сын көзімен қарап, ең жақсыларын ғана іріктеп алды, өзінің идеялық-көркем шығармаларын, поэзиясын осылармен байыта отырып, оған жаңа түр, жаңа мазмұн берді.

Жоғарыда мәдениеттің осындай түрлерімен танысуы Абайға рухани азық болды, оның ой-өрісін кеңейтті, дүниеге көзқарасын өзгертті, ақындық өнеріне жаңа жол ашты дедік. Шынында да, Пушкин өз тұсында бағы заманның, орта ғасырдың, өз заманындағы Батыс Еуропаның мәдениет мұраларымен танысқанда өзіне қандай әсер алған болса, өз халқының көне замандағы мәдениетімен, Шығыстың, орыстың және Еуропаның мәдениет мұраларымен танысқан Абай да сондай әсер алды деуге болады. Өз халқын шексіз сүйген Абайға орыстың, батыстың, шығыстың саналы жақсы адамдығының бәрі бірдей жақын бауыр болды.

Енді сол үш түрлі мәдениет мұралары Абайдың ақындық творчасына қандай әсер еткенін байқап көрелік. Өзінің дарындылығы арқасында көркем сөздің шыңына жеткен шебері Абайдың шығармаларында мәдениеттің бұл үш түрі бірдей кездесіп, бір-бірімен тығыз ұштасып, араласып отырады. Бұл Абай сияқты кесек ақындардың творчасында кездесіп отыратын табиғи нәрсе.

Абайдың сексенінші жылдарда жазған өлеңдерінің көпшілігі қазақ елінің сол кездегі салт-санасы мен тұрмыс күйінің ерекшелігіне, өз заманындағы қоғам құрылысына арналған. Сонымен қатар бұл өлеңдерде өз халқының рухани байлықтарының бәрі көркем сөзбен терең зерттеліп, сыннан өткізілген. Өз халқының қоғам құрылысы мен бүкіл тарихын қайта жасауды көксеген Абай сонымен қатар ақындық өнерінің жаңа түрін жасады. Осы айтылған шығармаларын Абай халық творчасының мұраларымен тығыз ұштастырды.

Бірақ Абай шығармалары халық творчествосынан мүлде өзгеше. Абай өлеңдерінің қай-қайсысында болса да халық шығармаларының сөзі, өлең құрылысы ешбір кездеспейді, демек, Абай ескі шығармалардың сөзін, тіл байлықтарын ескі салт бойынша сол күйінде өз өлеңіне қосып, жапсыра салмайды. Керісінше, халықтың ауыз әдебиетіндегі сөздіктерді, атауларды, олардың өлеңді көркемдей суреттеп жазу әдістерін Абай өз заманының, жаңа дүниенің ерекшелігіне қарап өзгертіп отырған, оған жаңа түр, жаңа мән тереңдете түсіп, дүниеге жаңа көзқарас тудырған. Ол халық поэзиясының қоғам тіршілік әсерін күшейтіп, оны жоғары сатыға көтерді. Абай өлеңдерінің әрқайсысы жаңалықты, жаңа идеяны көксеген. Ол өлеңдерінде, ең алдымен, сол кездегі қазақ елінің қоғам құрылысын, ескішіл шіріген салт-сананы, әдет-ғұрыпты, надандықты қатты сынайды, байманаптардың, аксақал-бектердің, атқамінер қулардың озбырлықтарын, бақсы-балгер, қожа-молдалардың айла-сұмдықтарын аяусыз түйрейді, бұқара халықтың теңсіздігін, ауыр қасіретін жырлайды. Мәселен, ол «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек», «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Күлембайға», «Көжекбайға» деген өлеңдерінде надандықты, дау-жанжалдықты, парақорлықты, арамтамақ арсыздықты, қанаушылықты қатты сөгеді, халықтың білімсіз артта қалғандығына қынжылып, қайғырады. Абай өз өлеңдерінде қазақ әдебиетінде тұңғыш рет семья мәселесін, ата-ана борышын, жас ұрпақты тәрбиелеу және ең бастысы – әйел мәселесін жаңаша қойып, бұл мәселелерді бәрінен де жоғары санады.

Халық поэмаларында, үй тұрмысы өлеңдерінде жырланған қазақ әйелінің теңсіздігі, мал орнына сатылып, күн ретінде жүргендігі Абай шығармаларында да үлкен орын алды, бірақ ол әйелдің теңсіздігін құр жырлап қана қойған жоқ, қайта ол бұл мәселеге жаңа мән беріп, оны жалпы адамгершілік мәселесінің дәрежесіне көтерді. Ол қазақ әйелдері мен қыздарының ішкі жүрек сырларын ашты: әйелдердің бас бостандығын, еркіндігін, махаббатын, ерлермен бірдей теңдік алуын жырлады. Ал ескі өлең-жырларда мәселенің бұл жақтары тұңғыш қалып, әйелдердің тек бақытсыздығы, қорлықта жүргені ғана айтылатын. Абай өлеңдерінде өз теңін өзі тауып, өз сүйгеніне өзі тиген әйелдің

арманы жоқ бақытты екені, оның сүйген жарына махаббаты, семьяға деген сүйіспеншілігі кіршіксіз таза болатыны, әйелдердің осындай шын бақытқа жету жолындағы күресі жырланады. Абай жақсы тату семьяның тірегі әйел екенін, ана болған әйелдің қандай жанқиярлық іске бас байлауға әзір екенін жырлайды. Қызды қалың малға сату, көп әйел алу, әйелді күндікте ұстау адамгершілікке жатпайтын нағыз айуандық қылық екенін айтып, әйелдердің қоғам тіршілігінде тең праволы болатын жолдарын өлеңдерінде үнемі көрсетіп отырады.

Еріншек, жалқау, шаруаға қырсыз, талапсыз әдеттердің бәрін де Абай мейлінше жек көріп, өзінің өткір тілімен мысқылдап қатты сынады. Абай өз шығармаларында пайдалы еңбек етуге, еңбекті сүюге шақырды, еңбек адамның тіршілік арқауы екенін, тек адал, өнімді еңбек қана қоғамды дұрыс жолға жеткізетінін айтып жырлады. Ол өзіне дейінгі ақын-жыраулардың еңбек жөнінде тек жалпылама айтып келгенін көрсетіп, өз шығармаларында оларға қарсы шығады. Ақын «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлеңдерінде өз заманындағы Бұхар жырау, Шортанбай, Дулат ақындарды қатты сынайды, олардың шығармалары – «жамау-жасқау өлеңдер», өйткені олар ғасырлар бойы келе жатқан надандыққа, қараңғылыққа қарсы батыл күреспейді, қайта сол ескілікті қайталап, дәріптейді дейді. Олар болашақ ұрпаққа рухани азық болатын жаңа жол көрсетпейді, қоғам құрылысын өзгерту жолында белсенді күрес ашудан тайып шығады деп сынайды. Халыққа қызмет ету, оны жаңа санада тәрбиелеу, жаңа дүниеге бастау, қоғамды қайта құру – жаңа поэзияның ең жоғарғы мақсаты, оның тарихи орны, міне, осы дейді Абай. Тек еңбек қана, адамгершілік правосы үшін күрес қана қазақ кедейлеріне теңдік әпереді, олар сонда ғана байлардан тәуелсіз бола алады. Тек қараңғылықтан серпіліп, өнер-білімге ұмтылғанда ғана, оқып білім алғанда ғана замана жастары, талапты жас жеткіншектер еркін өмірге, шат тұрмысқа жетеді. Абай, міне, осыған шақырып жар салады. Ол тек шақырып қана қойған жоқ. Ақын Абай өзінің даналығы, болашақты болжағыштығы арқасында қараңғы қазақ аулының өнерлі, білімді, мәдениетті ел болуының айқын жолдарын көрсетіп берді. Европаның, бүкіл адам баласы-

ның жетілген бай мәдениетін кең пайдалана отырып, жаңа қоғам құруды, оны дамыту жолдарын нұсқады. Ол сонымен қатар ислам дінінің түк пайдасы жоқ зиянды екенін, «медреселерде» оқығандардың халыққа, қоғамға түк пайда келтірмейтінін, қайта қараңғы елдің надандығын онан сайын ұлғайтатынын, халық санасын дін уымен тұншықтыратынын әшкереледі. Адамның өмір тұлғасы – ескі шіріген әдет-ғұрыптың, салт-сананың құлы болуда, соқыр сенімде емес, ол саналы қайрат-жігерде, адалдықта, пайдалы еңбекте, бүкіл қоғам мүддесін қара басының мүддесінен жоғары санауда. Абай өлеңдерінде, міне, осыны айтады.

Творчестволық шығармаларында Абай адамның табиғатқа көзқарасы, еңбек етуі, тұрмысты жақсарту үшін күрес мәселелеріне де терең мән береді, адамның дүниеде тіршілік етіп, өмір сүруі осыларға байланысты деп үйретеді.

Абайдың өз тұсындағы әлеуметтік қарым-қатынастың, салт-сананың барлық негіздерін терең зерттеп, ақиқатына жеткеннен кейін осыған арнап шығарған көп өлеңдері бар. Абай творчествосында өмірдің қамтылмай қалған жағы жоқ. Адамның ой-мақсаты, арман-талабы, қиян-қайғысы ақыл-ойдың иесі, данышпан Абайдың көркем сөзбен жазылған өлеңдерінде үнемі айқын көрініп отырады. Бірақ Абай бұл мәселелерді өзінше түсініп, өз жанынан мүлде жаңа идеялар айтып, ескілік біткеннің бәрін бұзып-жарып, жаңа дүниеге апаратын соны жолдар нұсқайды. Сондықтан да ол – өз заманында теңдесі болмаған данышпан ақын.

Абай творчествосының өзіне дейінгі ақын-жазушылардан зор айырмашылығы сол, ол халықты мәдениетке, білімге шақырғанда, әсіресе орыс мәдениетінен, бүкіл алдыңғы қатарлы адам баласы мәдениетінен үлгі алып үйренуге шақырды. Абай өз халқының прогрестік жолмен өсіп-дамуына алдыңғы қатарлы халықтардың салт-санасы, тіл өзгешеліктері, дін басқалығы ешбір кедергі бола алмайды деп түсінді. Мәдениеті өсіп жетілген халықтардың бәрінен де үлгі алып, сол мәдениеттен оқып, үйрену керек! Міне, өз халқын осындай білімді ету, мәдениетті ету сияқты ұлы тарихи мақсатты алдына қойған Абай ескілік біткеннің бәріне қарсы аяусыз күрес жариялайды, дәурені өткен, іріп-шіріген ескі салт-сананы, әдет-ғұрыпты өткір тілімен мыс-

кылдап сөгеді. Соқыр сезімді, ескілікті мақтайтын би-болыстарды, ру басы ақсақалдарды, дүмше молдаларды, бақсы-балгерлерді, талапсыз шенқұмар жастарды, еріншек-жалқауларды, жатып ішер арам тамақтарды қатты сынап, мысқылдады. Абайдай еркін жырлап, шындықты, замана жайын тура көрсеткен, көркем сөздің дәрежесін жоғары көтеріп, оны ескілік біткеннің бәріне қарсы күреске құрал еткен ешбір ақын болған жоқ.

Абай Шығыс елдерінің поэзиясымен, Таяудағы Шығыстың өткендегі мен өз тұсындағы мәдениетімен жете танысқан ақын.

Абай жас кезінің өзінде-ақ Шығыс әдебиетіне зор көңіл бөлген. Ол араб, иран тілдерінде шыққан батырлар жырының, діни кітаптардың бәрін қолжазбасынан (кейбіреулерін шағатай тілінде жазылған аудармасынан) оқып танысқан. Ол Шығыстың атақты классиктері – Фирдоуси, Низами, Сағди, Хафиз, Науаи, Фзули, Бабыр шығармаларын оқыған. Жас кезінде ол осы ақындарға еліктеп, өлең жаза бастады, тұңғыш рет «ғаруз» түрімен жазуды қолданып, өлеңдеріне араб, иран тілдерінен көптеген сөздер енгізді. Бертін келе ол халық творчествосының өмірге ең керекті, тұрақты жақтарын пайдалану мақсатын көздеп, Шығыс әдебиетінің ішінде әсіресе «Мың бір түн» қиссасын, иран, түрік халықтарының әңгіме-жырларын сүйіп оқитын болды. Ол «Шаһнама», «Ләйлі-Мәжнүн», «Көроғлы» поэмаларын жаттап алып, ел арасына таратты.

Абай араб-мұсылман мәдениетін кең зерттей отырып, Табари, Рабғұзи, Рашид ад-Дин, Бабыр, Абулғазы Баһадур хан және басқалары сияқты шығыс ғалымдарының тарихи еңбектерімен де танысты, мұсылман дінінің барлық шарият негіздерін біліп алды. Абай Шығыс елдерінің бағзы замандағы тарихымен ғана танысып қойған жоқ, ол сонымен қатар Таяудағы Шығыстың өз тұсындағы мәдениетін де өте жақсы білді. Татардың тұңғыш просветитель-ғалымы Шиһабеддин Марджанидің еңбектері де оған жақсы таныс еді. Абай сол кезде туа бастаған панисламшыл, пантүрікшіл жалған діни-саясат ағымының ықпалы қалай күшейе бастағанын сезіп, біліп отырды.

Египет жазушысы Мухаммед Ғабдуху, Жалаледдин Ауғани таратқан панисламизм ағымының идеясы бірте-бірте өршіп, бұл ағым Ресейдегі мұсылмандар арасына да жайылды. Алланың

құлы болу, айға табыну, халфелерге бағыну сияқты жалған саясат ұстаған бұл ағымды қазақ елінің қажы-молдалары, феодал-бектері де жақтады. Бұл ағымды жақтаушылардың газеттері, журналдары да болды. Соның бірі – әйгілі пантүрікшіл Исмаил Гаспринскийдің басшылығымен Бахшасарайында шығатын «Таржиман» газеті Абай заманының өзінде-ақ қазақ даласына көп тарады. Бірақ Абай бұл ағымның ауанына түскен жоқ, оның алдауыш саясатына ермей, қайта оған қарсы шықты, қараңғылық үстін басқан халықты онан сайын тұншықтырып, надандықта ұстайтынын әшкереледі. Орыс халқының ұлы мәдениетінен үлгі алып, соған арқа сүйегенде ғана халықтың салт-санасын, қоғамдық тұрмысын қайта құруға болатынын бірден сезген Абай өмірінің ақырына дейін осы жолынан ешбір таймады.

Ислам дінін дәріптеген ағымнан үзілді-кесілді бас тартқан Абай өзінің ой-өрісінің аса кеңдігін, ешкімге, еш нәрсеге бойұсынбайтын тәуелсіз жан екенін, ұстаған жолына берік, әрбір қадамын батыл басатын адам екенін көрсетті, өйткені ол адамгершілікті, адалдықты жырлаған, бүкіл езілген адам баласының бостандық алып, ерікті өмір сүруі үшін халыққа, отанға адал қызмет етуді жақтаған орыс пен Европа әдебиетінің классиктерінің асыл шығармаларын оқып тәрбиеленген, жоғары саналы мәдениет қайраткері болды.

Осындай сезімде дүние таныған Абай ислам дінінің жалғандығын, реакцияшылдығын дұрыс сезе білді, оның зиянды екенін қырағылықпен көрді.

Данышпан ақынның бұл көрегендігін қоғам тіршілігінің бұған кейінгі даму жолдары айқын ыспаттады. Елімізде болған Ұлы Октябрь революциясы, Маркстің, Лениннің ғылымы Абайдың алған бағыты, ұстаған жолы дұрыс екенін көрсетіп берді, бұл ғылым исламшылдық, түрікшілдік ағымның және буржуазиялық-реакцияшыл ұлтшылдықтың барлық түрінің көз бояушы бет пердесін жұлып тастап, олардың халыққа қарсы ағым екенін әшкереледі.

Абай өзінің ақындық творчествосында шығыс мәдениетінің бұл «жаңалығына» сүйенген жоқ. Оның артына қалдырып кеткен ақындық мұраларында шығыстың бағзы замандағы классик-

тік поэзиясына еліктегені, солардың жақсы дәстүрлерін қолданғаны байқалады. Оның ғашықтыққа жазған өлеңдерінде («Көзімнің қарасы») лирикалы толғауларында («Аманту оқымаған кісі бар ма»), пәлсафалық-моральдық поэмаларында («Масғұт») шығыс классиктерінің ықпалы бар екені көрінеді. Бірақ бұл сырт үйлестігі ғана. Ал шығарманың ішкі идеялық-көркемдік мазмұны, ой-қиялының ақиқаттығы, өмірді терең бойлап сезу, қоғам тіршілігі мен адамдардың қарым-қатынасын нақты дәлме-дәл айтып беру Абай шығармаларында мүлде басқаша, өте шебер суреттеледі, бұл жағына келгенде оның шығармалары шығыс классиктерінен мүлде тәуелсіз деуге болады.

Дін жөнінде жазған өлеңдерінде де ақын соқыр сезімге берілмейді. Абай дін мәселесінде рационалист. Ол құдайды барша халық таныды деп танымайды, өз ақылына, өз миына салып тануды көздейді, кейде ислам шариғаттарына тікелей қарсы шығады. Қожа, молда, сопыларға, ислам дінінің шариғатын дәріптеушілерге, құранды бетке ұстап, қараңғы халықты арбаушыларға арналған өлеңдерінде Абай олардың қара ниет пиғылдарын, арам құлқыны үшін құдайшыл бола қалып жұртты алдайтынын әшкерелеп, қатты жерледі, тіпті оларды «өлімтікке таласқан аш құзғындай аранын кең ашқан» қан сорғыш жалмауыздар деп атаудан да тайынбады.

Сөйтіп, Абай өзінің творчествосында араб мұсылмандарының мәдениетімен де араласқан, бірақ ол бұл мәдениетті әбден сұрыптап, жеке пайдалы жақтарын ғана алған, оның өзін де тек сол күйінде ала салмай, өзінің дүниеге көзқарасы негізінде қайта өңдеген.

Абай Европа әдебиетіне де терең зер салып, көп оқыған. Шығыс елдерінен гөрі батыс елдерінің мәдениетін әлдеқайда жоғары санап, орыс мәдениетін және сол арқылы батыс мәдениетін зерттеу-үйрену жолында ол ұзақ уақыт өздігінен оқып, білімін арттырды. Пушкиннен, Лермонтовтан, Крыловтан бастап, ол алпысыншы, сексенінші жылдардың әдебиетіне дейін оқып танысты. Соның өзінде де оның сүйіп оқитыны тек ақындар шығармалары ғана болған жоқ, сонымен қатар орыс халқының ұлы жазушылары (прозаиктері) Лев Толстойдың, Салтыков-

Щедриннің шығармаларын да оқыды. Абай орыс тіліне аударылған шығармалар арқылы Гетені, Байронды және басқа көптеген батыс классиктерін білді, батыс елдердің бағзы замандағы әдебиеттерімен де жете танысты. Абайдың жер ауып келген достары Леонтьев және басқаларының айтуына қарағанда, Абай батыс пәлсафасын, Спенсердің, Спинозаның ғылыми шығармаларын үнемі оқыған, сонымен қатар Дарвиннің ғылымына да зор көңіл бөлген.

Орыс классиктерінің шығармаларын Абай әр уақытта әртүрлі пайдаланған. Мәселен, Крылов шығармаларын аударғанда оның мысалдарының дидактикалық жақтарын (ақыл айту, суреттеу жақтары) өзгерте отырып, өз халқының тұрмысына бейімдеп қайта өндеген, қазақ халқына түсінікті етіп аударған. Ол әсіресе Лермонтовтың өлеңдерін өте сүйсініп, зор ұқыптылықпен аударған. Лермонтовтың «Қанжар», «Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз», «Теректің сыйы», «Желкен» деген өлеңдері, «Демон» поэмасынан алған үзінділері орыс классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне асқан шеберлікпен, қазақ халқының тума өлеңдері құсап өте тамаша аударылған. Ал Абайдың Пушкинге көзқарасы мүлде басқаша болды. Оның «Евгений Онегин» поэмасынан аударған үзінділері шынында аударма ғана деуге сыймайды, ол Пушкиннің бүкіл романын түгел баяндап шыққан зор хикая деуге болады. Татьяна мен Онегиннің арасындағы жүрек сырының кіршіксіз тазалығына, бір-біріне шексіз ғашықтығына таң қалған Абай олардың бүкіл өмірін баяндайды, екі адамның арасындағы мұндай ғашықтық сезімінің кімге болса да зор әсері бар екенін түсініп, оны қазақ жастарына өнеге етеді. Мұның өзінде Абай шығыс поэзиясының бағы заманнан келе жатқан өлең жазу дәстүрін («Назира») қолданып, өзінің ұлы ұстазының бұл тамаша шығармасының бүкіл сюжетін (мазмұнын) өз сөзімен, өз тілімен қайта жазып шығады. Ал араб-үнді, иран-түрік елдерінің ақындары «Ләйлі-Мәжнүн», «Фарһад және Шірін» қиссаларының сюжеттерін, «Ескендір-наме» поэмасын өз тілдерінде өңдеп жырлап, ғасырдан ғасырға жеткізгені мәлім. Абайдың өзі де азербайжан классигі Низами мен өзбек классигі Науадан кейін солардың үлгісі бойынша Александр (Ескендір) мен Аристотель жөнінде поэма жазды. Өткен дәуірдің ұлы

мұраларын тек аудармай, қайта жырлау салтын Абай осы «Евгений Онегин» поэмасына да қолданды. Бірақ ол орыс қызы Татьянаның образын ешбір өзгертпей, романның бітетін жерін сюжет жағынан Онегиннің мінезі жөнінен өзгерткен. Пушкиннің бүкіл романы Абай аудармасында қыз бен жігіттің арасындағы үлкен хат сияқты болып шықты. Абай ақындығымен қатар ән-күй жазатын композитор да болды. Сондықтан да ол Татьяна мен Онегиннің хаттарына ән жазып, екі асыл ғашықтың тамаша өлеңдері Абай әнімен бірге бүкіл елге тарады, халықтың тума өлеңі мен әні болып кетті. Татьяна мен Онегиннің бір-біріне жазған ғашықтық хаттарын, өлеңдерін бүкіл ел жастары жаттап алып, тіпті өздерінің сүйген ғашықтарына осы өлеңмен хат жазатын болды.

Пушкин, Лермонтов шығармаларымен қатар, Абай Лермонтовтың аудармаларын пайдалана отырып, Байрон мен Гетенің де бірқатар жеке өлеңдерін қазақ тіліне аударды.

Абайдың осы айтылған аудармаларының бәрі қазақ әдебиетінің дамуына зор әсер етумен қатар, ақынның Европа әдебиетімен тікелей байланысы болғандығын да көрсетеді. Орыстың тілге бай ақындық әдебиетін жақсы пайдалана білгендігінің арқасында Абай қазақ поэзиясына жаңа түр енгізіп (Абай қазақша өлең жазудың өзіне дейін болмаған жаңа 11 түрін енгізді), оны жаңа тақырыптармен, жаңа әлеуметтік мазмұнмен байытты, мұның өзі қазақ поэзиясының сапалылығын әлдеқайда арттыра түсті. Абай орыстың басқа классиктерінен гөрі Пушкин шығармаларын өте аз аударған. Бірақ солай бола тұрса да, оның лирикалық толғауы, табиғатты тамылжытып жырлауы, әйел жүрегін, әйел махаббатын терең түсініп, өте көркем суреттеуі, әлеуметтік маңызы зор кесек мәселелерді өлеңмен жазуы Пушкинге көп жақын, ұқсас келеді. Бүкіл дүниежүзі әдебиетінің барша классиктері адамгершілік қасиеті, ой-өрісі, ақындық даналығы жағынан бір-біріне қандай ұқсас, қандай жақын болған болса, Абай да Пушкинге сондай жақын. Қазақ әдебиетінің атасы, өнегелі классигі Абайға батыс классиктері де жақын еді, өйткені олардың дүниежүзілік әдебиетте қалдырған тамаша бай мұралары оған рухани азық болды. Бүкіл адам баласының ғасырлар бойғы рухани мәдениетінің асқар шыңы болып, атағы

әлемге жайылған асқан зор таланттар, әдебиет классиктері бір-біріне ежелден жақын болатын, бір-бірімен рухани дос болатын.

Абайдың дүниежүзі мәдениетімен осындай терең танысып, тығыз байланысты болуы оның жылдың төрт мезгілі туралы өлеңдер жазуына, тереңнен толғап, бойды алған лирикалық шығармалар жасауына, ақынның қоғам өміріндегі орнын көрсетуіне, Александр Македонский мен Аристотель туралы үлкен поэма жазуына мүмкіндік берді.

Жылдың төрт мезгіліне арнаған өлеңдерінде ақын қазақ даласының жаратылысын, көшпелі қазақ аулының тұрмыс салтын суреттейді, өзінің ақындық шеберлігі арқасында ол табиғат сипатына, ел тұрмысының жайына терең сыр, зор мән береді, жаңа пікірлер айтып суреттейді.

Ақынға арнаған өлеңдерінде Абай ақын сөзі асыл сөз, оны ұсақ кәсіп етуге болмайды, ақын әрі сыншы, әрі тәрбиеші, ол шындықты жырлаушы, өз ісінде ешкімге мойынұсынбайтын еркін жыршы деп көрсетті. Міне, бұл жағынан алғанда да Абай творчествосы Пушкин творчествосына өте жақын екенін көреміз. Сол сияқты Абай мен Салтыков-Щедрин де тақырып жағынан бір-біріне өте жақын. Абай көркем проза (қарасөзбен) жазбаған адам. Алайда патшалы Ресейдің қоғам құрылысын, ондағы топас, зорлықшыл, өктем әкімдердің мінез-құлықтарын, қулық-сұмдықтарын батыл әшкерелеген Салтыков-Щедрин сияқты, Абай да қазақ халқын ауыр қасіретке ұшыратқан, арбап-алдаған, қараңғылықта ұстаған би-болыстарды, патша әкімдерін, атқамінер қуларды, ру басы ақсақалдарды зілді мысқыл өлеңдерімен батыл мінеп, қатты сөкті, өткір қаламының ұшымен түйреді. Міне, бұған қарағанда Абай шығармаларының көркемдік және саяси мазмұны жағынан Салтыков-Щедринмен бір сапқа қосылады, бір тілекті, бір мақсатты болып шығады. Өзінің шығармаларын тындаушы шәкірттерімен бір әңгімесінде Абай Салтыков-Щедринді мақтап, ол халыққа зорлық көрсеткен әкімдердің кейпін дұрыс көрсетіп берген жазушы еді дейді. Бұл оның тек орны келгенде айта салған сөзі ғана емес, ол өзінің барлық шығармаларында да өз заманындағы қоғам құрылысына, патша үкіметінің әкімшілік саясатына қарсы шықты. Сондықтан да оның патша үкіметіне наразылық білдіріп, қарсы болған орыс классиктерін жақтауы, олардың ісін мақұлдап қостауы тегін емес...

Абайдың Европа әдебиетімен араласып, терең танысуы оның творчестволық ой-өрісін едәуір кеңейтті. Осының нәтижесінде де ол Александр Македонский мен Аристотель жөнінде жеке поэма жазып, ол еңбегі соңғы ұрпаққа асыл мұра болып қалды. Ол өзінің жай әңгімелерінде («Ғақлия») ол бағы заманның, асқан білімпазы Сократты үнемі аузынан тастамайтын.

Абай бізге тек поэзиясын (өлеңдерін) ғана қалдырып кеткен жоқ. Ақынның пәлсафалық-сын, салт-сана, мінез-құлық мәселелері жөніндегі «Ғақлия» әңгімелерінде көптеген нақыл сөздері бар. Оның бұл терең мағыналы, көрегендікпен айтылған нақыл сөздері ел арасына кең тарап, халықтың көркем әдебиет тіліне берік сіңісіп алады.

Осы жинаққа Абайдың көп әңгіме «Ғақлия» сөздері кіргізіліп отыр. Оның қарасөзбен нақылдай айтылған бұл әңгімелерінің түр, мазмұн жағынан қандай жанрға жататынын кесіп айту өте қиын. Ақынның бұл әңгімелерінде пәлсафалық-мораль, қоғамдық-публицистикалық, мысқыл-сын мәселелері бірдей кездеседі. Шебер қиыстырып, мейлінше тапқырлықпен айтылған бұл нақыл сөздерде кейде күнбе-күнгі тіршілік жайы, кейде кекті мысқыл немесе жабырқап-қайғыру сарындары естіледі. Абайдың бұл сөздері аз айтып, көп мағына беретін өткір тілді, өнегелі өсиет болып табылады.

Ақынның шығармалары қолжазба түрінде тұңғыш рет жарыққа шығып, ел арасына тарай бастаған кезде, оның нақыл қарасөздері де өлеңдерімен бірге жеке кітап болып басылып шығып жүрді. Оны әсіресе жасы үлкен адамдар зор ынтамен оқып, жаттап алып, ол сөздердің терең мазмұнын, өнегелі өсиетін жете түсінуге құштар болатын. Өзінің нақыл сөздерін осы қатарлы адамдар оқитынына көзі жеткен Абай бұл «Ғақлия» сөздерін көбінесе осындай адамдардың сана-сезіміне бейімдеп жазады. Мұндай жағдайда ол өмір шындығы мынадай, ислам шариятының діни көз бояушылығы мынадай деп, екеуін қатар көрсетеді. Сондықтан да Абай әр уақытта ислам дінінің жалған өсиеттеріне рационалдық пәлсафа шындығын қарсы қояды.

Ақыл-ойдың кемеңгері әрі ақын Абай өте талантты, әрі композитор да болды. Өлең мен әнге арнап жазған көп өлеңдерімен қатар жиырма шақты ән-күй ойлап шығарды.

Абай поэзияда қандай жаңашыл, тапқыр болса, ән-күйде де сондай жаңашыл болды. Ол ән-күйді жаңа мазмұнда, тың әдіспен байытып, әннің өзіне дейінгі халық күйлерінен мүлде басқаша мәдениетті түрлерін жасады. Кемеңгер ақын бұл жағынан да өзінің творчестволық талантының күшті екенін, рухани мәдениеттің кең салалы дарқаны екенін көрсетті.

Әділетті жақтаған, өнер-білімге жетілген, өз халқының мәдениетін дамыту үшін бар пәрменімен күрескен, қараңғы халықты сүліктей сорған арамзалардың, кертартпа ақсақалдардың, би-болыстардың, феодал-бектердің ортасында жалғыздық қасіретін шеккен Абай тек өз халқының тарихында ғана емес, сонымен бірге бүкіл Таяудағы Шығыстың тарихында да өз заманының асқан дана, ұлы қайраткері болды.

Абай алдағы «жұмаққа» жету үшін бүкіл Таяудағы Шығыстың дінге сыйынған панисламшылары мен пантүрікшілері сияқты ислам жолына түспей, бүкіл Шығысты баса отырып, Батысқа қарай қол созды, өз тұсындағы кертартпа заманның қара түнегін қақ жара, елден дара жалғыз өзі жалғыз аяқ сүрлеумен алға ұмтылды. Осы ұлы іздену сапарында ол жарық дүниеге, бақытқа жетті. Оның жалғыз аяқ сүрлеуі адастырмай тура бастап, халықтың еш уақытта өшпейтін даңғыл жолына барып қосылды, зор талапты ақынды орыс халқының асқан кемеңгері Александр Сергеевич Пушкиннің кейінгі ұрпаққа қалдырған асқар Алатаудай зор ескерткішіне апарып жеткізді.

Кемеңгер ақынның сонау қияда мұнартқан зәулім тамаша шапағатты ескерткішіне Шығыстан тұңғыш рет барып жеткендердің бірі осы Абай болуға тиіс.

Қазақтың халық шығармалары мен орыстың классикалық поэзиясын тығыз ұштастырып жырлаған Абай және оның ғасырлар бойы өшпейтін баға жетпес шығармалары, біздің ойлауымызша, өткен дәуірдің үздік шыққан тамаша бір саңлағы сияқты. Абайдың өзі де, оның шығармалары да жапан түзге жалғыз шығып, жапырағын кең жайған бәйтерекке ұқсап, өз халқының тарихынан ерекше орын алды. Ол қазақ халқының ғасырлар бойғы мәдениетінің асыл мұраларының бәрін алып, оны орыс халқының есейген, алдыңғы қатарлы мәдениетімен байытты.

Абай орыс халқының рухани мәдениетінің бай мұраларын барлық жағынан толық пайдалана отырып, өз халқының мәдениеті тарихында тұңғыш рет нағыз прогресшіл қозғалысты бастап берді. Өз халқының тарихында тұңғыш рет жарыққа шыққан оқыған қайраткерлердің бірі болған Абай жаңа қоғамның алдыңғы қатарлы мәдениеттен неғұрлым тез үйреніп, өнеге алуына кедергі жасаған өз заманындағы тарихи бөгеттердің бәрін еркін бұзып, талқандады. Сөйтіп, ол орыс халқы мен қазақ халқының жарық нұрлы болашақ үшін, сол кездегі қоғамның әр түкпірге тығылып, мәдениеттен мешеу қалғанына қарсы жүргізген күресіндегі рухани қаруларының бір-бірімен қосылуына себепші болды. Міне, сондықтан да, Абай есімі жұрттың бәріне өте қымбатты есім болып отыр, ал оның тамаша жалынды өлеңдері социалист Отанның қаһарман қорғаушылары – қазақ жауынгерлері мен қазақ командирлеріне рухани күш болды, олар қан майданда жауға қарсы ерлік күресімен, ұлы жеңісімен, төгілген қанымен Ұлы Одақтың барлық халықтары арасындағы туысқандық достықты бұрынғыдан да бетер нығайта түсті. Абай өз халқының асыл қазынасының бәрін орыс халқының дана адамдары жасап кеткен ұлы мұраларымен жақындастырып, тығыз байланыстыруға шақырды, осы жолда күресті. Оның кейінгі ұрпақты осындай күреске шақырған жалынды сөздері қазіргі совет отаншылдарының, Абайды ұлы мәртебе тұтып құрметтейтін қазіргі ұрпақтың қайтпас қажырлы күшін тасытып, жүрегіне ыстық леп қосты. Өзі арман етіп, зор үмітпен күткен ерікті отанының сүйікті ұл-қыздарымен бірге Абай да рухани күш-қуаттың, қайрат-жігердің бәрі қатал сынға түскен ауыр жылдардан сүрінбей өтіп, оның ұлы есімі қазіргі бақытты социалистік заманымызға бұрынғысынан да қымбат, бұрынғысынан да жақын болып отыр деп айта аламыз.

Ал мұның өзі қазақтың жаңа мәдениетінің негізін қалаған, қазақ халқының классикалық поэзиясының жарық жұлдызы болған Абайдың өшпес даңқын мәңгі арттыра бермек.

1945 жыл.

ТҮСІНІКТЕР

Абайдың өмірбаяны (екінші нұсқа). Мәтін мына басылым бойынша берілді: Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 15-т. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1984. – 149-202-б. [Өуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа / Құрастырып, баспаға дайындаған, зерттеу мақаланы жазған М. Мырзахметов. – Алматы: Санат, 1997. – 181-230-б.; Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 15-т. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Жібек жолы, 2004. – 68-120-б.].

Абайдың өмірбаяны (үшінші нұсқа). Мәтін мына басылым бойынша берілді: Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 18 т. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1984. – 63-202-б. [Өуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа / Құрастырып, баспаға дайындаған, зерттеу мақаланы жазған М. Мырзахметов. – Алматы: Санат, 1997. – 181-230-б.; Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 27-т. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Жібек жолы, 2004. – 132-218-б.].

Абай ақындығының айналасы. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Әдебиет майданы. – 1934. – № 11-12. – 11-19-б. [Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 10 т. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Жібек жолы, 2004. – 5-20-б.; Абай институтының вебсайты].

«Евгений Онегиннің» қазақшасы. Мәтін мына басылымдар бойынша берілді: Өуезов Мұхтар. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 17-т. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1985. – 58-67-б. [Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 12 т. Мақалалар, оқулық, әдеби мұра. – Алматы: Жібек жолы, 2004. – 6-15-б.; Абай институтының вебсайты].

Абайдың идеялық-мәдени ізденулері. Мәтін мына басылымдар бойынша берілді: Әдебиет майданы. – 1937; Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 15-т. Мақалалар, зерттеулер; [Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 15-т. – 5-10-б.; Абай институтының вебсайты].

Орыс классиктері мен Абай. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылымдар бойынша берілді: Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 18-т. Зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 5-24-б.; [Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 27-т. – 6-25-б.; Абай институтының вебсайты].

Абайдың өмірі мен еңбегі. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылымдар бойынша берілді: Өуезов М. Абайтанудан жарияланбаған материалдар / Құрастырушылар: Л.М. Өуезова, М. Мырзахметов. – 204-223-б.

Абай (Ибраһим) Құнанбаев (1845-1904). Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылымдар бойынша берілді: Өуезов Мұхтар. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 18-т. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 143-173-б.; [Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 27-т. – 100-131-б.; Абай институтының вебсайты].

Абай еңбектерінің биік нысанасы. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылымдар бойынша берілді: Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 18-т. Зерттеулер, мақалалар. – 34-41-б.; [Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 27-т. – 85-83-б.; Абай институтының вебсайты].

Пушкин мен Абай. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылымдар бойынша берілді: Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 19-т. / Жауапты шығарушылар Л. Өуезова, Т. Әкімов. – Алматы: Жазушы, 1985. – 6-12-б.; [Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 30-т.; Абай институтының вебсайты].

Абайдың халықтығы мен реализмі. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 31-т. – 125-134-б.; Абай институтының вебсайты.

Абай Құнанбаев творчествосын зерттеудің маңызды мәселелері. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылымдар бойынша берілді: Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 19-т. / Жауапты шығарушылар Л. Өуезова, Т. Әкімов. – 27-39-б.; Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 31-т.; Абай институтының вебсайты.

Қазақ халқының ұлы ақыны. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылымдар бойынша берілді: Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 18-т. Зерттеулер, мақалалар. – 42-62-б.; Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 27-т. – 43-59-б.; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Абайдың өмірбаяны (екінші нұсқа – 1940).....	3
Абайдың өмірбаяны (үшінші нұсқа – 1944).....	57
Абай ақындығының айналасы	139
«Евгений Онегиннің» қазақпасы туралы	155
Абайдың идеялық-мәдени ізденулері.....	165
Орыс классиктері мен Абай	171
Абайдың өмірі мен еңбегі (Ұлы ақынның 100 жылдық юбилейіне жасаған баяндама).....	190
Абай (Ибраһим) Құнанбаев (1845–1904) Өмірі мен творчествосы	211
Абай еңбектерінің биік нысанасы	241
Пушкин мен Абай	249
Абайдың халықтығы мен реализмі.....	256
Абай Құнанбаев творчествосын зерттеудің маңызды мәселелері	265
Қазақ халқының ұлы ақыны.....	277
Түсініктер	299

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
XII том

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген және
мұқабасын безендірген *Ұ. Әбдіқайымова*

ИБ№10550

Басуға 10.03.2017 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 ¹/₁₆.
Көлемі 18,87 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылым. Тапсырыс №6145.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.